

دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی
با چراغ و آینه*
در جستجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر ایران
 *Enteshârât Sokhan, Téhéran 1390

استقبالی که از ترجمه شعرهای فرنگی در سال‌های بعد از شهریور 1320 در ایران شده است، از طریق کتاب‌هایی که شجاع‌الدین شفا (1297-1389) ترجمه کرده نیز قابل بررسی است. تا آنجا که اطلاع دارم ظاهراً نخستین کتاب در این زمینه «نغمه‌های شاعرانه» است که چاپ دوم آن در 1316 نشر یافته است.¹ نغمه‌های شاعرانه، که عنوان دوم آن «مجموعه بهترین آثار لامارتین» است در آن سال‌ها از استقبال چشم‌گیری برخوردار بوده است و هیچ اغراق نیست اگر بگوییم نشر «نغمه‌های شاعرانه» به تنهایی توانسته است فضای شعر فارسی آن سال‌ها را دگرگون کند. هر کس با فضای این کتاب، و فضای شعرهای سروده شده در آن سال‌ها، کم‌ترین انس و الفتی داشته باشد، تأثیر محسوس این کتاب را در تغذیر سلیقه شاعران متجدد آن سال‌ها به چشم می‌بیند. این کتاب که با مقدمه نسبتاً مفصلي در باره لامارتین و شیوه شاعری او و نیز مجموعه‌ای از اظهار نظرهای شاعران و ادیبان فرانسوی در باره او سامان پذیرفته‌شده است برگزیده‌ای از شعرهای او. شعر بسیار معروف «دریاچه» در صص 120-124 کتاب آمده است، همراه با بعضی توضیحات و حواشی و در پایان «شرح لامارتین بر قطعه دریاچه». در مقدمه شعر دریاچه می‌خوانیم:

«قطعه کوچکی که به نام «دریاچه» موسوم است به قدری در ادبیات فرانسه مشهور است که تصور نمی‌رود کسی - هرچند هم از لامارتین و آثار ادبی او بی‌اطلاع باشد - نام آن را نشنیده باشد. این قطعه به عقیده همه جذابترین و شیرین‌ترین اشعار لامارتین و حتی به عقیده بسیاری از نویسندگان، سرسلسله کلیه اشعار فرانسه است».²

ما در همین یادداشت‌ها، بارها به ترجمه‌های قدیمی‌تر شعر دریاچه در مطبوعات ایران اشاره داشته‌ایم و نیز به

1 - گویا چاپ اول آن در سال 1315 نشر یافته بوده است. شادروان خانبابا مشار در کتاب گران‌قدر فهرست کتاب‌های چاپی فارسی (تهران، نگاه ترجمه و نشر کتاب، 1352) فقط چاپ دوم را به تاریخ 1316 دیده است و ثبت کرده است ستون 3291 و مترجم خود در مقدمه چاپ چهارم (مرداد 1325) می‌گوید «از روزی که نخستین چاپ نغمه‌های شاعرانه انتشار یافت، نزدیک به نه سال می‌گذرد. در آن هنگام من هجده سال داشتم.» نغمه‌های شاعرانه، ترجمه شجاع‌الدین شفا، چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب، مرداد 1325.

2 - همانجا، 117.

تأثیری که این ترجمه‌ها بر فضای شعری آن سالها داشته است. همان اندازه که ترجمه «سرزمین ویران»³ تی.اس. الیوت توانسته است در سالهای بعد از کودتای 1332 بر فضای شعری ایران اثر داشته باشد، ترجمه دریاچه نیز در سالهای قبل از جنگ جهانی دوم و سالهای پس از آن داشته است. شاید نتوان شعر سومی از ادبیات دیگر ملل یافت که با تأثیر این دو شعر بتواند رقابت کند. آغاز شعر «دریاچه»⁴ به ترجمه شفا بدین گونه است:

«از این قرار، ما که در میان این ظلمت
جاودانی، بی‌آنکه قدمی بازپس گذاریم پیوسته به سوی
سواحل تازه‌ای در حرکتیم، آیا هرگز نخواهیم توانست
که در روی این اقیانوس بی‌کران زمان، لختی لنگر
اندازیم و توقف کنیم.»

*

«ای دریاچه! هنوز سال گردش خود را به پایان
نرسانیده است و اکنون مرا بنگر که آمده‌ام تا به
تنهایی در نزدیکی امواج عزیزی که او آرزوی بازدید
آنها را به دنیای دیگر بُرد، بر روی تخته سنگی که
بارها بر روی آن نشسته‌اش دیده‌ای جای گیرم.»

*

آن روز نیز تو به همین گونه در زیر
تخته‌سنگ‌های عظیم می‌خروشی‌دی. آن زمان نیز به همین
سان امواج خود را بر سینه کوه‌پیکر آنان می‌ساییدی.
آن وقت نیز چون اکنون موج‌های کف‌آلوده خویش را بر
پاهای نازنین او نثار می‌کردی.»

*

به خاطر داری؟ يك شب من و او به آرامی در روی
آب‌های تو پارو می‌زدیم؛ در زیر آسمان و در روی آب
هیچ صدایی بجز زمزمه پارو‌هایی که به ملایمت امواج
خویش آهنگت را بر هم می‌زدند شنیده نمی‌شد...»
ممکن است که حتی تا امروز هم شاعری در زبان فارسی
شعری که دقیقاً ترجمه این شعر به شمار آید نسروده باشد،
شعری که خوانندگان فارسی‌زبان آن را شعر تلقی کنند
آن‌گونه که ترجمه نقولا فیاض از دریاچه يك شعر درخشان
عربی است که در حافظه همه دوستداران شعر عربی ثبت و ضبط
شده است. هرچه باشد ترجمه دریاچه و دیگر شعرهای لامارتین
در آن سالها، بی‌گمان، روی نگاه شاعران ایرانی و شیوه
ارائه احساس آنان تأثیر مستقیم داشته است، به ویژه در
سالهای پس از شهریور 1320 تا کودتای 1332 کتاب اول فروغ
فرخزاد و حتی دومین مجموعه او سرشار از این حال و هواست
و فروغ در آن سالها با مترجم این کتاب انس و الفت داشته

است. از دیگر شاعران آن سالها نیز می‌توان بسیاری را نام برد که بیش و کم از این حال و هوا متأثر بوده‌اند. شفا، پس از نشر این کتاب، که با استقبال بی‌سابقه‌ای روبه‌رو شد، چندین مجموعه از شعر فرنگی را به زبان پارسی ترجمه کرد که آن مجموعه‌ها نیز هر کدام، به جای خود، تأثیری در تحول نگاه جوانان شاعر آن سالها داشته است. شاید نه به اندازه رومان‌تیسیم برخاسته از نغمه‌های شاعرانه لامارتین. علت آن را باید در «لحن» ترجمه‌های شفا جستجو کرد. زبان و شیوه بیان او در ترجمه شعر، تا آخر عمرش همان لحن مناسب ترجمه شعرهای لامارتین بود. حتی وقتی به ترجمه شعرهای گویندگانی از قبیل تی.اس. الیوت یا ویلیام بتلر ییتز یا مایاکوفسکی و یا ای.ای. کامینگز⁵ پرداخته است نتوانسته لحنی جز لحن مناسب ترجمه شعر لامارتین کشف کند⁶. به همین دلیل حتی ترجمه مایاکوفسکی و الیوت او هم، اگر تأثیری بر شعر آن سالها داشته باشد، باز نوعی تأثیر رومان‌تیک به شمار می‌آید. در میان ترجمه‌های شفا کتاب «سایه ایام»⁷، اثر کنتس دو نوای⁸ - که

5 - شاعر امریکایی (1894-1962) Edward Estlin Cummings

6 - این ترجمه‌ها همه از طریق زبان فرانسوی بوده است. شفا ترجمه مستقیم از هیچ زبان دیگری ندارد. پی نویسی

پی نویسی در باره شجاع آدین شفا

لازم میدانم که توضیح کوتاهی در اینجا برای علاقمندان شجاع‌الدین شفا و ترجمه‌های او بدهم.

این کاملاً درست است که بیشتر ترجمه‌های پدر من از زبان فرانسه بوده است، و دو دلیل برای آن وجود دارد.

اول آنکه تماس‌های شفا با ادبیات غرب در ابتدا با شاعران و نویسندگان فرانسوی، و طبیعتاً به زبان فرانسه بوده است، و دوم آنکه تسلط او به زبان فرانسه بیشتر از زبان‌های دیگری بوده که او میدانسته

: این زبان‌های دیگر و نسبت تسلط استاد شفا به آنها را میتوانم به ترتیب زیر مشخص کنم

تسلط کامل برای ترجمه مستقیم از زبان‌های عربی، انگلیسی، اسپانیایی و ایتالیایی، و آشنایی برای مراجعه و مقایسه به زبان‌های روسی، آلمانی و پرتغالی. در این مورد می‌توان اشاره به ترجمه یکی از مهم‌ترین کتاب‌های ادبی و اسطوره‌ای دنیای غرب "کمدی الهی"، اثر جاودانی دانته آلیگیری کرد. ترجمه شجاع‌الدین شفا از این کتاب مستقیماً از زبان ایتالیایی انجام گرفت و به عنوان یکی از بهترین پنج ترجمه آن در جهان شناخته شد، و به این خاطر او به عنوان مرد سال شهر فلورانس انتخاب شد و طی مراسم ویژه‌ای مدال ارزشمندی این شهر توسط شهردار این شهر به او تقدیم شد، و کمی پس از آن نیز در هنگام سفر جوآئی گرونکی، رئیس جمهور وقت ایتالیا به ایران، بالاترین نشان ایتالیا، به همراهی اولین نسخه چاپی کمدی الهی به شجاع‌الدین شفا اهدا شد

خود من به خاطر دارم که در زمان ترجمه این کتاب، پدر من بطور هم‌زمان از ترجمه‌های کمدی الهی به ده زبان مختلف برای مقایسه استفاده میکرد، به علاوه سه یا چهار دیکسیونر و همین‌طور چند جلد دایره المعارف و نیز چندین برای استفاده هم‌زمان همه اینها در هیچ کجای منزل سطحی وسیع‌تر از میز ناهار خوری بزرگ ما. دفتر یادداشت وجود نداشت، که او آنرا و همین‌طور اتاق ناهار خوری را بطور کامل و برای بیش از سه سال که این ترجمه به درازا کشید اشغال کرده بود و کسی حق نزدیک شدن به آنرا نداشت!!

7 - سایه ایام، منتخبی از زیباترین آثار شاعره... نگارش و

برگزیده‌ای از شعرهای این شاعره فرانسوی است - بی‌گمان تأثیر چشم‌گیری بر فضای شعر فارسی بعد از شهریور 1320 داشته است؛ به ویژه بر شعرهای دوره آغازی کار فروغ فرخ‌زاد. فروغ خود در یکی از مصاحبه‌هایش، از شیفتگی خویش نسبت به شعر این شاعره و دلیری او در بیان احساسات خویش، سخن گفته است.

یکی دیگر از ترجمه‌های شفا که به گونه مستقل نشر یافته است «مجموعه بهترین اشعار ویکتور هوگو»⁹ است که چاپ اول آن در شهریور 1333 نشر یافته است. مترجم هوگو را مشهورترین چهره ادبی فرانسه در ایران و با شهرتی در حد سعدی و حافظ معرفی می‌کند. این کتاب بر روی هم، بیست و هفت قطعه از شعرهای ویکتور هوگو است. هوگو، از اوایل قرن بیستم در مطبوعات ایران جایگاه والای خود را داشته است و چندین شعر او را گویندگانی از نوع ابوالقاسم لاهوتی به شعر پارسی درآورده‌اند که در میان ایرانیان شهرت یافته است. با اینهمه می‌توان اطمینان داشت که ترجمه شعرهای هوگو هرگز تأثیری را که ترجمه شعرهای لامارتین داشته در ایران و در شعر معاصر ایران به جای نگذاشته است.

ترجمه‌ای که شفا از شعر امریکایی چند سال بعد از این سالها نشر داده است، به دلیل لحن ترجمه، هرگز نتوانسته است تأثیر آشکاری بر شعر جوان آن سالها داشته باشد. در همان سالهایی که شفا ترجمه منتخبی از شعر امریکایی، به فارسی، ارائه کرده است و تقریباً فاقد تأثیر بوده است¹⁰، مترجمان دیگری که به «اصالت لحن» و «تناسب زبان ترجمه با اصل» می‌اندیشیده‌اند ترجمه‌هایی از بعضی شعرهای امریکایی کرده‌اند که بر روی زبان و اسلوب شعری گویندگان این سالها اثر داشته است¹¹. شفا خود در مقدمه یادآور شده است که «شعر امریکایی» به معنی دقیق کلمه عمر چندانی ندارد. در این کتاب از شاعران برجسته امریکایی از قبیل امرسن¹² (پنج شعر) لانگ فلو (سه شعر)، ادگار آلن پو (سه شعر) والت ویتمن (سه شعر)، امیلی دیکنسون (چهار شعر) رابرت فراست¹³ (سه شعر) سندبرگ¹⁴ (سه شعر)، ای. ای کامینگز

انتخاب و ترجمه شجاع‌الدین شفا، از نشریات بنگاه مطبوعاتی افشاری، بی‌تا.

8 - Comtesse de Noailles (1876-1933) شاعره و نویسنده فرانسوی. نام اصلی او Anne Mathieu است.

9 - چاپ تهران، کانون معرفت، 1333.

10 - منتخبی از بهترین اشعار امریکایی، ترجمه و نگارش شجاع‌الدین شفا، تهران، ابن‌سینا، تاریخ مقدمه: بهمن 1335.

11 - بنگرید به کتاب حاضر، در بحث از «جنگ هنر و ادب».

12 - شاعر امریکایی Emerson, Ralph Waldo (1803-1882)

13 - شاعر امریکایی Frost, Robert (1874-1963)

(يك شعر)، والاس استیونس¹⁵ (يك شعر) آمده است. در میان شعرهای ترجمه شده این کتاب، بیشترین تأثیر بر شعر فارسی آن سالها از آن شعر «کلاغ»¹⁶ ادگار آلن پو بوده است که در شعر مهستی بحرینی¹⁷ و اشاره‌ای به آن در شعر مهدی اخوان ثالث دیده می‌شود. این پاره از شعر مهستی بحرینی را که به تأثیر شعر ادگار آلن پو سروده است، در اینجا بخوانید:

آن کلاغي که مي‌گفت: «هرگز»¹⁸
 حال بر بام من لانه کرده است
 زندگي، حادثه، هرچه نامیش
 ما دو ناساز را - در شگفتم -
 از براي چه هم‌خانه کرده است
 *

گویم این خفته، این شهر خاموش
 دیده برگیرد از خواب؟
 - هرگز
 از نسیمی به لرزش درآید
 گیسوی سبز مرداب؟
 - هرگز

و در شعر مهدی اخوان ثالث سالها بعد بدین گونه بازتاب یافته است، در شعر «مایا» با ردیف آزاد «هرگز هیچ»:

بیا مادر
 مثال از این سکوت سرد یأس‌آلود من دیگر
 برایت هم‌زبان تازه‌ای آورده‌ام، مایا
 گرفتاری کزین تنگ قفس چون من
 گر از تزویر تقدیر است یا بیداری صیاد
 نبوده‌ست و نباشد، یک نفس آزاد،
 «هرگز هیچ»

ولی باید به این طوطی بیاموزیم وردش را
 بگویمش که او چو نان کلاغ پیر پو شبخوانی
 تاریک تلخ چیست¹⁹

مجموعه‌ای از شعر «یونانی» نیز به ترجمه شفا در همین سالها نشر یافته است.²⁰ که محتوی برگزیده‌ای است از شعر

14 - شاعر و نویسنده آمریکایی (1878-1967) Sandburg, Carl

15 - شاعر آمریکایی (1879-1955) Stevens, Wallace

16 - Raven

17 - «مرداب»، سخن، شماره 8، دوره 15 (مرداد 1344)، ص 789.

18 - حاشیه شاعر: اشاره دارد به «کلاغ» اثر ادگار آلن پو.

19 - شعر «مایا»، مجله سخن، سال هجدهم، شماره سوم، مرداد 1347، ص 227.

20 - نغمه‌های یونانی، ترجمه شجاع‌الدین شفا، تهران، موسسه مطبوعاتی شرق، پائیز 1336.

آناکرئون²¹، سافو²² و ملئاگروس²³. تأثیر این شعرها بر روی حال و هوای شعر آن سالها قابل مطالعه است ولی هیچ شعر خاصی را نمیتوان نام برد که مورد نظر شاعری ایرانی قرار گرفته باشد و به تأثیرپذیری از آن شعری سروده باشد. ظاهراً به دلیل غیاب ساختار آلیگوریک، در تمامی این شعرها و «غلبه بیان خطابی» در اغلب شعرها.

در کنار این مجموعه‌ها، شفا مجموعه گسترده‌تری نشر داد که در آن کوشیده بود نمونه‌هایی از شعر تمام جهان (مغربزمین) به خوانندگان ایرانی ارائه کند. شعری انگلستان، فرانسه، آلمان، روسیه، ایتالیا، سایر کشورهای اروپا و شعری آمریکا (ایالات متحده) و شعری امریکای لاتین²⁴. در مقدمه این کتاب می‌گوید «کتابی که اکنون به عنوان منتخبی از شاهکارهای شعر خارجی» تقدیم شما می‌شود شامل قطعات برگزیده از اشعار معروف شعری بزرگی است که هر کس که با شعر و ادب سر و کار داشته باشد، لامحاله باید این عده را بشناسد و از مهم‌ترین آثار ایشان اطلاع داشته باشد. شاید غالب شعری که درین کتاب از ایشان سخن رفته، با همه اهمیت و شهرت جهانی که دارند در ایران چندان معروف نباشند. به طور کلی در ایران جز راجع به چند شاعر فرانسوی و انگلیسی و چند تن انگشت‌شمار آلمانی و روسی و ایتالیایی و امریکایی، کسی اطلاع اساسی از شعری خارجی ندارد.»

«... بعضی از قطعاتی که در این کتاب نقل شده‌اند، قطعاتی هستند که تقریباً، به اتفاق آراء، آنها را از شاهکارهای شعر جهان شمرده‌اند. از این قبیل‌اند: «نغمه‌ها»²⁵ شکسپیر، «بهشت گمشده» میلتن، «کتاب تل»²⁶ بلدیک، «زندانی شیلن» بایرن، «باد غرب» شلی، «به یک دلیل» کیتز، «لوتوس خواران» تنی سن، «زندانی» امیلی برونته، «زندادان ردنیک» اسکار وایلد، «سرود مرگ» آندره شنیه²⁷، «دریاچه» لامارتین، «شبها» آلفرد دو موسه، «مرگ گرگ» آلفرد دو ویندیی، «گل‌های اهریمنی» بودلر، «شاه پریان» و «دیدار دوباره» گوته، «ایدآل» شیلر، «اینترمیتسو»²⁸ هاینه، «نشان لاتشین» و «افتخار و ابدیت»

Anacreon — 21

Sappho — 22

Meleageros (fl. 96 B.C.) — 23

24 — منتخبی از زیباترین شاهکارهای شعر جهان، انتخاب و ترجمه و نگارش شجاع‌الدین شفا، چاپ چهارم، اسفند 1344 (تاریخ مقدمه چاپ اول: اردیبهشت 1331).

Sonnets — 25

The Book of Thel (1789) — 26

27 — شاعر فرانسوی (1762-1794) Chénier, André Marie de

Intermezzo — 28

و از «لابلاي قله‌ها» ي نيچه، «شب» ريلكه، «پيغمبر» پوشكين، «مرگ شاعر» و «جام زندگي» لرمانتف... «كمدي الاهي» دانته، «جواني» ايبسن، «كلاغ» ادگار آلن پو، «نغمه جنگل سرخ» و «فصل ليلا» ي ويتمن، «شرنگ زندگي» گابريلا – ميسترال²⁹.

اين پاره از گفتار مترجم را براي آن نقل كردم كه نشان داده شود خواننده اين گونه كتاب‌ها چه تصوري مي‌توانسته از اين گونه شعرها داشته باشد؛ چه از بابت «لحن ترجمه» و چه از بابت «حجم» يك شعر مثلاً «كمدي الاهي» يا «بهشت گم شده» براي هر کدام، اولي در چهار صفحه و دومي در پنج صفحه.

با اينهمه نمي‌توان تأثير عميق همين گونه نمونه‌ها را با همين «لحن ثابت» ترجمه، از ياد برد. بي‌گمان شاعران جواني كه در آن سال‌ها هواي تازه‌اي را جستجو مي‌كرده‌اند از همين نمونه‌ها و از همين لحن ترجمه بي‌بهره نمانده‌اند. يك چيز مسلم است كه فضاي رمانتيك شعر فارسي نيمه قرن بيستم، تأثير چشم‌گيري از حاصل كوشش شجاع‌الدين شفا داشته است، هم تأثير منفي و هم تأثير مثبت؛ تأثير منفي از اين بابت كه تصور اين خوانندگان و جويندگان را از مفهوم شعر فرنگي به حداقل ممكن رسانيده است و تأثير مثبت اين كه با ارائه همين گونه نمونه‌ها آنان را از فضاي «عقرب زلف» و «كمان ابرو» و «تير مژگان» و «شمع و گل و پروانه» تا حدود زيادي نجات بخشيده است. بارها در خلال اين يادداشت متذكر شده‌ام كه تأثير شعر فرنگي اگر جانب مثبت آن پنج يا ده درصد هم به حساب آيد، تأثير منفي آن بسي بيشتر و بيشتر است و اين تأثير منفي رهايي بخشيدن ذهن‌هاست از فضاي دستمالي شده كليشه‌هاي رايج در انجمن‌هاي ادبي آن سال‌ها.

حال كه گفتگوي ما به مسأله تأثيرگذاري ترجمه‌هاي شفا كشيده مناسب است كه از يك كتاب ديگر او نيز ياد كنيم و آن كتاب افسانه خدایان³⁰ است كه مؤلف خود بر روي جلد، پس از عنوان اصلي، افزوده است «تاريخچه مختصر ميتولوژي يونان و تأثير آن در ادب و هنر جهان».

در آن روزگار كه شفا اين كتاب را نشر داده است خوانندگان ايراني از قلمرو اساطير يوناني چندان اطلاعي نداشته‌اند، به اين معني كه در زبان فارسي كتاب مستقلي كه حتي در حد همين كتاب هم چيزي بدان‌ها بياموزد وجود نداشته است. سال‌ها بعد شادروان دكتر احمد بهمنش كتاب پيرگريمال را ترجمه كرد كه در رشته ادبيات دانشگاه

29 – شاعر شيليايي (1889-1957) Mistral, Gabriela

30 – افسانه خدایان، شجاع‌الدين شفا، تهران، گوتمبرگ، بي‌تا. [خانبابا مشار، سال 1334 را براي يكي از چاپ‌هاي اين كتاب ثبت کرده است، ستون 290].

تهران چاپ شد و حدود اطلاعات فارسی‌زبانان را در این باره بالا برد³¹.

شفا در مقدمه این کتاب نوشته است «آشنایی با این افسانه خدایان، امروز لازمه هر نوع آشنایی با هنر و ادب دنیای غرب است. زیرا ادبیات غربی پر از اشارات دور و نزدیک به ماجراها و حوادث قهرمانان مختلف اساطیر یونانی است.»³²

در این کتاب، شفا کوشیده است دوازده «خدا» از خدایان اساطیری یونان را به خواننده ایرانی معرفی کند. «این خدایان، تمام احساسات بشری را دارا هستند: مثل افراد بشر عشق می‌ورزند و کینه‌توزی می‌کنند».³³

هر کس با شعر متجدد سال‌های بعد از کودتا، صرف نظر از خوب و بد این شعرها و صرف نظر از درجه گویندگان، مختصر آشنایی داشته باشد اشارات گوناگون این گویندگان را به حوزه اساطیر یونان همه جا می‌بیند و این گستردگی تا بدانجا است که می‌توان رساله‌های مفرد در باب «نقش اساطیر یونان و رم» در شکل‌گیری شعر متجدد ایران یا شعر قرن بیستم ایران نوشت و به جوانب مختلف این تأثیر پرداخت.

---

31 - فرهنگ اساطیر یونان و رم، پیر گریمال، ترجمه احمد بهمنش، دانشگاه تهران، جلد اول 1340 و جلد دوم 1341.

32 - افسانه خدایان، 12.

33 - همانجا، 15.